

Ten geleide

Lichaam, zorg, kwetsuur en verzorging

Patrick Meurs & Steven Van Wolputte

Op vrijdag 13 december 2002 organiseerde *Medische Antropologie* haar jaarlijkse symposium, ditmaal in samenwerking met het Centrum voor Kinderpsychotherapie (KU Leuven) en de Afdeling Huisartsgeneeskunde van de Universiteit Antwerpen. Als titel kozen we voor 'Kwetsbaarheid en lichamelijkheid, zorg en verzorging: Naar een medisch-psychologische antropologie van de menselijke 'wetsbaarheid'. Veertien sprekers – tien uit Nederland, vier uit Vlaanderen – en 53 deelnemers – 45 uit Vlaanderen en acht uit Nederland – bogen zich in de Scheldestad, Antwerpen, over het thema 'kwetsbaarheid en lichamelijkheid'. Negen sprekers werden bereid gevonden hun lezing te herwerken voor publicatie. Het resultaat van hun arbeid vindt U in dit themanummer.

Verder bouwend op het werk van Shildrick (2002) beoogde dit symposium een kritische reflectie op het artikel *The Mindful Body* van Nancy Scheper-Hughes en Margaret Lock. Daterend van 1987 wordt het alom beschouwd als een mijlpaal in de ontwikkeling van een 'antropologie van het lichaam.' Ondanks vroege pioniers als Marcel Mauss en Mary Douglas kwam deze subdiscipline pas goed onder stoom in de tweede helft van de jaren tachtig en begin jaren negentig. Beïnvloed door onder meer Michel Foucault, Pierre Bourdieu en, *last but not least*, de fenomenologie van Maurice Merleau-Ponty plaatste deze stroming de wisselwerking (dialectiek) tussen lichaam en omgeving centraal. Ze bood weerwerk tegen het aloude dualisme van lichaam en geest en poogde – met het menselijke lichaam als het laatste 'objectieve houvast' – op die manier het reductionisme en de vertekeningen van een deconstructivistisch verloop te verhelderen en een alternatief te bieden (Benoist & Cathebras 1993). Sindsdien groeide het menselijke lichaam uit van een 'natuurlijk symbool' tot een centraal analytisch begrip in de studie van psychologische processen, sociale verandering, politieke (r)evoluties en culturele dynamieken.

Deze populariteit bracht echter tevens met zich mee dat het lichaam vaak als een bijzonder abstracte en 'onvleselijke' metafoor werd gehanteerd. Zoals Terence Turner (1994: 30) opmerkte:

The elevation of the body to the place occupied by subject, agent and social individual in older forms of Western social thought, notwithstanding its apparently 'materialist' character as a substitution of a concrete physical entity for an abstract metaphysical concept,

has generally involved in practice a focus on conceptual or linguistic representations of the body and an indifference to the body as an objective physical reality. In other words, in much recent theorizing “the body” tends to undergo a subtle transformation from physical object or material activity to a series of discourses conceived in a neo-structuralist manner as autonomous semiotic phenomena.

Met andere woorden: in het slechtste geval werd het ‘lichaam’ gebruikt als een hip synoniem van ‘subject’ of ‘individu,’ zonder dat het veel aan het begrijpen van ‘lichamelijkheid’ wist toe te voegen. Hierbij werd uitgegaan van het functionerende, gezonde en ‘normale’ lichaam/ subject dat, zoals Merleau-Ponty (1970) stelde, in de ervaring op de achtergrond verdwijnt. Het lichaam treedt in deze denktraditie pas op de voorgrond, aldus Canguilhem (1992), wanneer het op ‘ongewone’ wijze functioneert (afwijking, ziekte, etc.).

We wensten er met dit symposium en themanummer over lichamelijkheid op te wijzen dat het lichaam niet langer beschouwd kan worden als louter een symbool of metafoor (een fysiek object dat ‘goed is om te denken’); het lichaam is een *ervarings-gestalt* die de mogelijksvoorwaarde uitmaakt van het menselijke bestaan-in-de-wereld – van (inter)subjectiviteit. Dit betekent dan ook dat een ‘volwassen’ antropologie van het lichaam zich tevens – en misschien wel op de eerste plaats – moet richten op de subjectiviteit van het ge-teken-de (mogelijks ge-litteken-de) lichaam. Dit vergt dat de aandacht voor het gestileerde en esoterische (onschuldige?) lichaam uit de beginjaren van een antropologie van het lichaam, aangevuld wordt met interesse voor een lichaam(-servaring), getekend door ambivalentie en paradox, door onzekerheden, kwetsuur, trauma’s en (zelf)verminking, zowel in letterlijke als in figuurlijke zin.

Dit ge-teken-de lichaam legt ook de kwetsbaarheid ervan bloot – bijvoorbeeld in de ontmoeting met de Ander – zelfs al legt de dominante ideologie in het westen een steeds sterkere nadruk op de onschendbaarheid van het lichaam (en dus de eenheid en begrenzing van het in-dividu). Deze ‘californication’ van het lichaam houdt, net als de portrettering door Jheronymus Bosch of Pieter Brueghel de Oudere over de groteske lichamelijkheid van *varende luyden* en andere *onnutte personen* of ‘onmaatschappelijken’ (zoals ‘de blinde,’ ‘de kreupele’ of ‘de oude vrouw’), tevens een moreel oordeel in waardoor tegelijk een groter wordende groep zich van dit ideaal uitgesloten weet (Vandenbroeck 1986; zie Van Wolputte & Meurs 2002).¹ Omgekeerd wijst de nood aan afbakening van de grenzen van het ‘goede’ lichaam en Zelf op het feit dat deze begrenzing (van het ongeschonden, gave lichaam) als problematisch wordt ervaren, of, minstens een paradox inhoudt: in het affectief ervaren lichaam liggen kansen en mogelijkheden om als mens relaties aan te gaan met de ons omringende leefwereld, en, vanuit die dialoog, tevens met ons zelf (Green 1973; Anzieu 1986; Devisch & Brodeur 1996). Lichamelijkheid en ‘in-de-wereld-zijn’ zijn met elkaar verbonden; hoe valt dit te rijmen met een dominant perspectief van afgesloten, afgeschermd, individuele lichamen? Hoe is het evenwicht te denken, of, hoe zijn beide (voor de mens herkenbare) bewegingen van openheid en afgeslotenheid, ‘naar binnen gerichte’ en ‘naar buiten gerichte’ lichamelijkheid in evenwicht te houden: het (affectief ervaren) lichaam als meest private en als meest sociale domein, als locus van het Zelf en van Ander, en,

misschien net omwille van die paradoxen, het lichaam als kwetsbaarheid (Meurs & Cluckers 1998 en 1999).

Paradoxen van lichamelijke kwetsbaarheid worden opgeroepen in het openingsartikel van Karen Mogendorff. Zij toont dat de 'normalisatie' van het litteken niet vanzelfsprekend, en, voor sommigen onder ons, zelfs onmogelijk is: dezen worden voortdurend geconfronteerd met hun handicap en met de weerspiegeling ervan in de ogen van de Ander. Zij stuiten bovendien op het verzet van hun omgeving om hen *niet* als gehandicapt te beschouwen. Mensen met een zichtbare motorisch handicap worden daarom geconfronteerd met de tegenstrijdige eis om zo 'normaal' mogelijk te doen, maar tegelijk voldoende 'gehandicapt' te blijven, om zich te schikken naar de beperkingen die hun worden opgelegd niet door hun fysieke maar door hun sociale lichaam. De kwetsbaarheid van mensen met een handicap is met andere woorden niet enkel gelegen in hun eigen lichaamservaring maar tevens in de intersubjectiviteit van de lichaamsbeleving. Het (h)erkennen van een handicap heeft het paradoxale gevolg dat mensen met een handicap (vaak) tot die handicap worden herleid; hun kwetsbaarheid wordt vergroot omdat men ervan uitgaat dat ze 'kwetsbaar' of 'gekwetst' zijn.

Uit een geheel andere hoek komt de bijdrage van Anna Aalten. Zij beschrijft de kwetsbaarheid van het lichaam van dansers, de lichaamszorg in de balletwereld. Daarbij toont ze de paradox dat door te conformeren aan het in balletkringen gebruikelijke schoonheidsideaal van het ongenaakbare lichaam, de kwetsbaarheid van het danserslichaam juist wordt vergroot. Dit geloof in de maakbaarheid van het lichaam stuit op de absolute grens ervan: chronische blessures en – in het slechtste geval – de onmogelijkheid om verder te dansen. Haar bijdrage leest als een metafoor van de westerse samenleving en het (vooral vrouwelijke) lichaamsbeeld.

Diana Gibson, op haar beurt, wijst er in haar studie van slachtoffers van seksueel geweld in Kaapstad op dat het herleiden van geweld op vrouwen (voornamelijk verkrachting) tot een seksuele daad het herstel van de slachtoffers ernstig bemoeilijkt. Slachtoffers worden, naast de angst voor HIV-besmetting, geconfronteerd met ongelof en tegenstrijdige gevoelens, terwijl hulp enkel geboden wordt voor het fysieke en niet voor het psychische en sociale trauma. Gibson vergelijkt dan ook de ervaring en de naweeën van verkrachtingsslachtoffers met de posttraumatische stress bij slachtoffers van marteling.

Susan Rietveld betoogt in haar bijdrage over 'Lichamen en onzichtbaarheid' dat lichaamservaring van bejaarde vrouwen in het teken staat van het onzichtbaar maken van het ouder wordende lichaam. Deze paradox vergroot de kwetsbaarheid van deze groep. Subtiële mechanismen in de interactie tussen samenleving, gezondheidszorg en ouderen werken dit in de hand. Bodystyling en lichaamsidealen stellen de oudere lichamen en de veranderingen die erin optreden, niet zelden in een 'afwijkend' daglicht of onttrekken de eigenheid ervan aan het oog. We beschikken nog over te weinig taal om te spreken over het ervaren oudere lichaam (*the felt ageing body*). Hernieuwde aandacht hiervoor en communicatie erover zijn de eerste stappen om het oudere lichaam weer 'zichtbaar' te maken.

Ont-lichaming komt ook aan bod in de bijdrage van Sofie Vandamme en Arko Oderwald die op zoek gaan naar de corporealiteit van depressie. Zij betogen dat een

‘realistische’ beschrijving van een depressie en wat ze betekent vooral aan bod komt in fictieve, en minder in autobiografische verhalen. Deze laatste hanteren voornamelijk de sociaal aanvaarde en gesanctioneerde kijk op de depressieve kwetsbaarheid om hun levensverhaal vorm te geven. In het ‘fictieve’ verhaal, daarentegen, kan de auteur zijn personages wel op een andere wijze kwetsbaar tonen. Een welkome bijdrage die de aandacht ook doet richten op het gevoelde lichaam in depressie, terwijl in de psychologie veelal de cognitieve processen en vertekeningen van de depressieve patiënt beklemtoond worden.

Dany Holper bespreekt hoe de vervreemding en het leed van Peruviaanse jonge vrouwen die als kind-meisjes en huishoudsters tewerkgesteld zijn in Chili, tot uiting komen in gewichtsverlies dat begrepen wordt als een symbool en symptoom van een verlies aan zelf en identiteit. Uitbuiting en vervreemding worden aan den lijve ervaren. Deze belichaming van de vervreemding in de zelfervaring kadert bovendien binnen twee belangrijke, internationale tendensen, namelijk de vervrouwelijking van migratie en *transnational motherhood* waarin de zorg voor de kinderen van een kleine groep welgestelden in toenemende mate wordt uitbesteed aan moeders die het minder breed hebben. Dit verschijnsel is uiteraard niet nieuw, maar het is recentelijk wel uitgegroeid tot een mondiaal fenomeen.

Eric Vermeulen onderzoekt in het kader van het wetenschappelijk onderzoek naar medicatie bij kinderen, hoe het vragen naar toestemming van de ouders en het verlenen van toestemming door de ouders voor het experimentele gebruik van geneesmiddelen op kinderen de communicatie en de interactie tussen ouders en medische staf beïnvloedt. Deze bijdrage begrijpt kwetsbaarheid in eerste instantie als onzekerheid of ambivalentie, die in de hand wordt gewerkt door het medisch onderzoek en de setting waarin het plaatsvindt (neonatologie, waarin soms dringende beslissingen over leven en dood van zeer jonge kinderen genomen moeten worden).

De kwetsbaarheid van kinderen is ook het thema dat behandeld wordt door Anнемiek Buskens, in haar bijdrage over kindsoldaten. Zij richt zich op de tegenstelling tussen, enerzijds, de westerse *master-identity* van het kind (in de eerste plaats: kwetsbaarheid), verbonden met een westerse zienswijze die kindsoldaten vooral begrijpt als slachtoffers, en, anderzijds, de visie van de slachtoffers van door kindsoldaten gepleegd geweld, die hen voornamelijk zien als een stel gewapende bandieten. Hierbij komt dat de kindsoldaten zelf zich in de eerste plaats als volwassen soldaten beschouwen. Hun identiteit is echter niet statisch (of lineair, zoals in het westerse ontwikkelingsmodel) en velen willen zich achteraf weer ‘kind voelen.’ Deze paradox beheerst hun zoeken naar een nieuwe identiteit, zodra ze geen kindsoldaat meer zijn. De auteur stipt belangrijke handvaten aan voor de begeleiding van deze kinderen bij hun maatschappelijke herintegratie.

Patrick Meurs en Robert Emde, ten slotte, onderzoeken de vraag hoe preventieve ontwikkelingsbegeleiding en opvoedingsondersteuning aangepast kan worden aan een multiculturele context. Aan de hand van concrete voorbeelden bespreken zij hun werkwijze in Het Huis der Gezinnen te Kuregem (Brussel). Vooral jonge moeders en hun pasgeborenen zijn, binnen een kansarme wijk, kwetsbaar. In hun strijd om te overleven, kunnen deze moeders niet steeds hun goede ouderlijke capaciteiten aanwenden.

Bovendien bestaat de beschreven wijk voor drievierde uit gezinnen van allochtone afkomst. De auteurs tonen verborgen kwetsbaarheden van moeder- en vaderschap in de migratie en plaatsen die in een transgenerationeel perspectief. De periode van zwangerschap tot de eerste jaren na de geboorte is tegelijk een scharniermoment. Met de baby's aan hun zijde, kunnen deze ouders aspecten uit hun migratiegeschiedenis een nieuwe plaats geven, waardoor de pijn van bepaalde kwetsuren uit die geschiedenis verzacht kan worden in de volgende generatie. Deze bijdrage heeft ook aandacht voor de vroege, preverbale, lichamelijke ouder-kind relatie waarin zowel creatieve interactie als conflictueuze geschiedenissen worden doorgegeven. Verder wordt besproken hoe deze 'westerse' methodiek van preventie cultuur-sensitief kan worden gemaakt.

Naast bovenvermelde auteurs willen we vanuit de redactie van *Medische Antropologie* ook de andere sprekers bedanken die vorig jaar in december in Antwerpen hun onderzoek en praktijk presenteerden: Louis Ferrant voor zijn bijdrage 'De huisarts beluistert de klacht: multiële gelaagdheid van de kwetsbare patiënt'; Dirck Van Bakkum voor 'Het verloren lichaam: bewust en onbewust toegebrachte letsels bij manwording in Nederland'; Leo Schillemans voor 'Lichaam en grens: waar liggen de grenzen in andere culturen?'; Patrick Devlieger voor 'Disability cultures: lichamelijke handicap, na schietpartijen, bij zwarte jongvolwassenen in Chicago (subculturele verschillen tussen hulpvrager en hulpverlener)'; Paul Grifhorst & Mirjam van Ewijk voor 'De constructie van het besmettelijke lichaam: ziektebeleving bij asielzoekers met besmettelijke tuberculose'; Gül Jullian, Louis Ferrant, Mimount El Yahyaoui en Ann Vermoesen voor hun voorbereidende werk aan de paper van Patrick Meurs over 'Het Huis der Gezinnen: kwetsbaarheid van de vroegste lichamelijk-affectieve band tussen moeder en baby in de migratie'.

Een speciaal woord van dank gaat uit naar Joke Denekens, Paul Van Royen en Louis Ferrant, allen verbonden aan het Antwerpse Centrum voor Huisartsgeneeskunde, dat ons de lokalen ter beschikking stelde voor dit symposium. Tevens richten we onze dank aan bepaalde deelnemers die bereid waren respondent te zijn: Sjaak van der Geest, Kris Breesch, Peter Crossman, Stella Okemwa, Steven Van Wolputte, Renaat Devisch en Mario Braakman.

Als Vlaamse organisatoren van dit symposium zijn wij erg blij met de grote opkomst, de goede bijdragen en de enthousiaste en rijke discussies waarop velen naderhand overigens nog gereageerd hebben, alsook met het themanummer dat u vandaag ter hand kan nemen.

Dit nummer bevat tevens een bijdrage van Stuart Blume & Geerke Catshoek waarin het thema van het volgende symposium over 'Patiënt-gestuurd onderzoek' wordt geschetst en een oproep wordt gedaan aan potentiële paperschrijvers en deelnemers. Tenslotte vindt u zoals altijd een rubriek met berichten (waaronder een oproep voor het volgende symposium) en een groot aantal boekrecensies en signalementen.

Noten

Patrick Meurs is doctor in de psychologie en master in de theologie, de sociale en culturele antropologie en de seksuologie. Docent aan het Instituut voor Familiale en Seksuologische Wetenschappen (KU Leuven), vakgebied 'Psychologie van de menselijke seksualiteit'. Tevens verbonden als onderzoeker aan het Centrum voor Kinderpsychotherapie (KU Leuven) en als ontwikkelingsbegeleider aan Het Huis der Gezinnen (Brussel). Correspondentieadres: Tiensestraat 102, B-3000 Leuven (België). E-mail : patrick.meurs@psy.kuleuven.ac.be

Steven Van Wolputte is doctor in de sociale en culturele antropologie en heeft een licentiaat in de sociologie. Hij is momenteel als postdoctoraal onderzoeker van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen verbonden aan het Departement Sociale en Culturele Antropologie van de Katholieke Universiteit Leuven. Zijn onderzoek spitst zich voornamelijk toe op cultuur-eigen noties van zelf en identiteit bij de herdersvolkeren van Noord-Namibië in de context van kolonisatie en (post-)apartheid. E-mail: Steven.vanwolputte@ant.kuleuven.ac.be

- 1 Zoals in *It's the edge of the world/And all of western civilization/ The sun may rise in the East/ At least it settles in the final location / It's understood that Hollywood/ sells Californication / Pay your surgeon very well / To break the spell of aging / Celebrity skin is this your chin / Or is that war you're waging* (Red Hot Chili Peppers, *Californication* uit de gelijknamige CD, ©1999 Moebetoblame Music BMI). Het is tevens een toespeling (*californication*) op de seksuele mores en het rollenpatroon gepromoot door de Amerikaanse entertainment industrie, waarin amoreus succes een teken is van maatschappelijk (sociaal, politiek en economisch) succes en individuele kracht ('goedheid').

Literatuur

- Anzieu, D.
1986 *Les enveloppes psychiques: Corps et enveloppe*. Parijs : Dunod.
- Benoist, J. & P. Cathebras
1993 The body: from an immateriality to another? *Social Science & Medicine* 36 (7): 857-66.
- Canguilhem, G.
1992 *La connaissance de la vie*. Parijs: Vrin.
- Devisch, R. & C. Brodeur
1996 *Forces et signes: Regards croisés d'un anthropologue et d'un psychanalyste sur les Yaka*. Parijs: Éditions des Archives Contemporaines.
- Green, A.
1973 *Le discours vivant*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Merleau-Ponty, M.
1970 *Phenomenology of perception*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Meurs, P. & G. Cluckers
1998 Het affectief ervaren lichaam (weer) te vriend. Psychotherapie bij kinderen met psychosomatische symptomen. *Tijdschrift voor klinische psychologie* 28 (3): 167-86.
1999 Psychosomatic symptoms, embodiment and affect: Weaving threads to the affectively experienced body in psychotherapy with children. *Journal of Child Psychotherapy* 25 (1): 71-91.

- Schildrick, M.
2002 *Embodying the monster. Encounters with the vulnerable Self*. London: Sage Publications.
- Scheper-Hughes, N. & M. Lock
1987 The mindful body: A prolegomenon to future work in medical anthropology. *Medical Anthropology Quarterly* 1 (1): 6-41.
- Turner, T.
1994 Bodies and anti-bodies: Flesh and fetish in contemporary social theory. In: T.J. Csordas (ed.), *Embodiment and experience. The existential ground of culture and self*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 27-47.
- Vandenbroeck, P.
1986 *Jheronimus Bosch. Tussen volksleven en stadscultuur*. Berchem: Epo.
- Van Wolputte, S. & P. Meurs
2002 Lichaam, zorg, kwetsuur en verzorging. Een antropologie van de menselijke kwetsbaarheid. *Medische Antropologie* 14 (1): 170-89.

